MARKAZIY OSIYODA EKOLOGIK MUAMMOLARNING IJTIMOIY OQIBATLARI VA ULARNI BARTARAF ETISHDA MINTAQAVIY HAMKORLIK

Buronova Sitora Tohir qizi
UzMU mustaqil tadqiqotchisi
El.pochta: sitoraburonova22@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu tezisda Markaziy Osiyoda ekologik muammolarning aholi turmush darajasi, salomatligi, bandligi va ijtimoiy himoyasiga ta’siri tahlil qilinadi. Xususan, Orol dengizi inqirozi, suv tanqisligi, cho‘llanish, yerlarning degradatsiyasi va iqlim o‘zgarishining ijtimoiy oqibatlari yoritiladi. Shuningdek, ekologik muammolarni bartaraf etishda Markaziy Osiyo davlatlari o‘rtasidagi mintaqaviy hamkorlik, ijtimoiy himoya mexanizmlari, aholining zaif qatlamlarini qo‘llab-quvvatlash hamda barqaror rivojlanishni ta’minlash masalalari ko‘rib chiqiladi. Muammoni hal etish bo‘yicha amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Kalit so‘zlar: Markaziy Osiyo, ekologik muammolar, Orol dengizi, ijtimoiy himoya, suv tanqisligi, iqlim o‘zgarishi, ijtimoiy tenglik, mintaqaviy hamkorlik, barqaror rivojlanish, ekologik migratsiya.

Abstract. This paper analyzes the impact of environmental problems in Central Asia on living standards, public health, employment, and social protection. In particular, it examines the social consequences of the Aral Sea crisis, water scarcity, desertification, land degradation, and climate change. It also explores regional cooperation among Central Asian countries in addressing environmental challenges, improving social protection mechanisms, supporting vulnerable population groups, and promoting sustainable development. Practical proposals and recommendations are put forward to address these issues.

Keywords: Central Asia, environmental problems, Aral Sea, social protection, water scarcity, climate change, social equality, regional cooperation, sustainable development, environmental migration.

Аннотация. В данной тезисной работе анализируется влияние экологических проблем Центральной Азии на уровень жизни населения, состояние здоровья, занятость и систему социальной защиты. В частности, рассматриваются социальные последствия кризиса Аральского моря, дефицита водных ресурсов, опустынивания, деградации земель и изменения климата. Кроме того, освещаются вопросы регионального сотрудничества

DOI: 10.5281/zenodo.24284467

между государствами Центральной Азии в решении экологических проблем, совершенствования механизмов социальной защиты, поддержки уязвимых групп населения и обеспечения устойчивого развития. Разработаны практические предложения и рекомендации по решению рассматриваемых проблем.

Ключевые слова: Центральная Азия, экологические проблемы, Аральское море, социальная защита, дефицит водных ресурсов, изменение климата, социальное равенство, региональное сотрудничество, устойчивое развитие, экологическая миграция.

Kirish. Bugungi globallashuv sharoitida ekologik muammolar nafaqat tabiat va atrof-muhitga, balki jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. Iqlim o‘zgarishi, suv resurslarining kamayishi, cho‘llanish, tuproq unumdorligining pasayishi va ekologik muvozanatning buzilishi aholi salomatligi, bandligi, daromadlari hamda turmush sifatiga ta’sir qiluvchi muhim omillarga aylanmoqda. Ayniqsa, tabiiy resurslardan foydalanish ko‘lami, iqlim sharoiti va transchegaraviy suv manbalariga bog‘liqlik bilan tavsiflanadigan Markaziy Osiyo mintaqasida mazkur masalalar alohida ahamiyat kasb etadi.

Markaziy Osiyo davlatlarining geografik, iqtisodiy va ekologik jihatdan o‘zaro bog‘liqligi mavjud muammolarni alohida mamlakat doirasida hal etish imkoniyatlarini cheklaydi. Mintaqadagi Amudaryo va Sirdaryo havzalari, tog‘ muzliklari, sug‘oriladigan yerlar va umumiy ekologik tizimlar bir nechta davlat manfaatlariga daxldordir. Shu sababli suv va yer resurslaridan oqilona foydalanish, ekologik xavflarni kamaytirish hamda aholi farovonligini ta’minlash davlatlararo hamkorlikni talab etadi. Jahon banki ma’lumotlariga ko‘ra, Markaziy Osiyo suv tanqisligi, yer degradatsiyasi va qurg‘oqchilik kabi iqlim bilan bog‘liq xavflarga sezilarli darajada moyil bo‘lib, mintaqada suv resurslarini birgalikda boshqarish muhim ahamiyatga ega [1].

Mazkur masalaning ijtimoiy ish va ijtimoiy himoya yo‘nalishi uchun ahamiyati shundaki, ekologik inqirozning oqibatlari jamiyatning barcha qatlamlariga bir xil ta’sir ko‘rsatmaydi. Kam ta’minlangan oilalar, qishloq aholisi, bolalar, keksalar, nogironligi bo‘lgan shaxslar hamda tabiiy resurslarga bog‘liq sohalarda ishlovchi fuqarolar ekologik xavflar sharoitida ko‘proq qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin. Shuning uchun ekologik siyosatni ijtimoiy himoya va inson manfaatlari bilan uyg‘unlashtirish dolzarb vazifalardan biridir.

Markaziy Osiyodagi ekologik muammolarning asosiy ijtimoiy oqibatlari. Mintaqadagi eng dolzarb ekologik muammolardan biri Orol dengizining qurishi bilan bog‘liq ekologik inqirozdir. Orolbo‘yi hududida suv havzasining qisqarishi,

yerlarning sho‘rlanishi, cho‘llanish va tuz-chang bo‘ronlari tabiiy muhit bilan bir qatorda aholining kundalik hayoti va iqtisodiy faoliyatiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Bunday sharoitda qishloq xo‘jaligi, baliqchilik va boshqa tabiiy resurslarga bog‘liq tirikchilik manbalarining zaiflashishi oilalar daromadlarining kamayishiga olib kelishi mumkin.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti Taraqqiyot dasturi hamda O‘zbekistonning tegishli tashkilotlari ishtirokida o‘tkazilgan tadqiqotlarda Orolbo‘yi aholisining ekologik, iqtisodiy, oziq-ovqat, sog‘liq va ijtimoiy xavfsizlik bilan bog‘liq ehtiyojlari o‘rganilgan. 2017-yilda Qoraqalpog‘iston Respublikasining ekologik inqirozdan ko‘proq ta’sirlangan sakkizta tumanidagi 116 ta mahalla va 1 600 ta xonadonni qamrab olgan ijtimoiy-iqtisodiy so‘rov mahalliy aholining ehtiyojlarini aniqlashga xizmat qilgan [2]. Ushbu tajriba ekologik muammolarni o‘rganishda faqat tabiiy ko‘rsatkichlar bilan cheklanib qolmasdan, aholining real ijtimoiy holatini ham baholash zarurligini ko‘rsatadi.

Ekologik muammolarning ikkinchi muhim oqibati aholi salomatligiga ta’siridir. Ichimlik suvi sifatining yomonlashuvi, chang va boshqa zararli zarrachalarning tarqalishi, haddan tashqari issiq ob-havo hamda sanitariya sharoitlarining yetarli emasligi sog‘liq bilan bog‘liq xavflarni kuchaytirishi mumkin. Bu holat tibbiy xizmatlarga bo‘lgan talabni oshiradi, ayrim oilalarning davolanish xarajatlarini ko‘paytiradi va ularning iqtisodiy barqarorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Uchinchi muammo bandlik va daromadlar bilan bog‘liq. Suv tanqisligi qishloq xo‘jaligi mahsuldorligini pasaytirishi, yerlarning degradatsiyasi esa ayrim hududlarda iqtisodiy faoliyat imkoniyatlarini cheklashi mumkin. Natijada mavsumiy yoki doimiy ish o‘rinlari qisqarishi, oilalarning daromad manbalari kamayishi va ichki yoki tashqi mehnat migratsiyasiga ehtiyoj ortishi ehtimoli yuzaga keladi. Bunday vaziyatda kasbiy qayta tayyorlash, yangi ish o‘rinlarini yaratish va ekologik jihatdan barqaror iqtisodiy faoliyat turlarini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega.

Ekologik muammolar ijtimoiy tengsizlikni ham kuchaytirishi mumkin. Moliyaviy imkoniyatlari cheklangan oilalar sifatli ichimlik suvi, sog‘liqni saqlash xizmatlari, energiya tejamkor texnologiyalar va xavfsiz yashash sharoitlaridan foydalanishda qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin. Shu bois ekologik xavflarni kamaytirishga qaratilgan dasturlarda ijtimoiy adolat va xizmatlardan teng foydalanish tamoyillari ustuvor bo‘lishi lozim.

Ekologik muammolarni yumshatishda ijtimoiy himoyaning o‘rni. Ekologik muammolarni bartaraf etish faqat tabiatni muhofaza qilish tadbirlari bilan cheklanmasligi kerak. Ularning ijtimoiy oqibatlarini yumshatish, aholining moslashuv imkoniyatlarini oshirish va xavf ostidagi guruhlarni qo‘llab-quvvatlash

ham muhim hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan, ijtimoiy himoya tizimi ekologik xavflarga javob berishning muhim tarkibiy qismi sifatida qaralishi zarur.

Birinchidan, ekologik xavflardan ko‘proq zarar ko‘rayotgan oilalarni aniqlash va ularga manzilli yordam ko‘rsatish mexanizmlarini takomillashtirish lozim. Bunda oilalarning daromadi, yashash hududining ekologik holati, ichimlik suvi bilan ta’minlanganligi, sog‘liq bilan bog‘liq ehtiyojlari va bandlik imkoniyatlari hisobga olinishi kerak. Ijtimoiy yordamni faqat daromad mezoniga asoslash o‘rniga, ekologik xavf va ijtimoiy zaiflikni birgalikda baholash maqsadga muvofiq.

Ikkinchidan, aholining sog‘lig‘ini muhofaza qilish va zarur xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish kerak. Ekologik jihatdan noqulay hududlarda profilaktik tibbiy ko‘riklar, sifatli ichimlik suvi ta’minoti, sanitariya xizmatlari va ekologik xavflar haqida aholini xabardor qilish tadbirlarini kuchaytirish lozim. Bunday chora-tadbirlar bolalar, keksalar, nogironligi bo‘lgan shaxslar va boshqa ehtiyojmand guruhlar uchun alohida ahamiyatga ega.

Uchinchidan, ekologik o‘zgarishlar ta’sirida daromad manbalarini yo‘qotish xavfi mavjud bo‘lgan fuqarolarni ish bilan ta’minlashga e’tibor qaratish zarur. Kasbiy qayta tayyorlash, kichik biznesni qo‘llab-quvvatlash, suvni tejovchi qishloq xo‘jaligi texnologiyalarini joriy etish, qayta tiklanuvchi energiya va ekologik xizmatlar sohasida ish o‘rinlarini yaratish bu boradagi muhim yo‘nalishlardir. Ayniqsa, yoshlar va xotin-qizlarning yangi iqtisodiy imkoniyatlardan foydalanishini ta’minlash ijtimoiy barqarorlikka xizmat qiladi.

To‘rtinchidan, ijtimoiy ish mutaxassislarining ekologik inqiroz oqibatlarini yumshatishdagi ishtirokini kuchaytirish kerak. Ijtimoiy xodimlar aholining ehtiyojlarini aniqlash, psixologik va ijtimoiy maslahatlar berish, yordamga muhtoj oilalarni tegishli xizmatlarga yo‘naltirish hamda mahalliy tashabbuslarni qo‘llab-quvvatlashda muhim vazifalarni bajarishi mumkin. Shu jihatdan ekologik xavfsizlik va ijtimoiy ish o‘rtasidagi aloqalarni rivojlantirish dolzarb ilmiy-amaliy masaladir.

Mintaqaviy hamkorlikning ahamiyati va uni rivojlantirish yo‘llari. Markaziy Osiyodagi ekologik muammolarning katta qismi transchegaraviy xususiyatga ega. Daryolar oqimi, suv omborlaridan foydalanish, tog‘ muzliklarining holati, cho‘llanish va chang bo‘ronlari davlat chegaralari bilan cheklanmaydi. Shu sababli ekologik xavflarni kamaytirish va ularning ijtimoiy oqibatlarini yumshatish uchun mintaqa davlatlari o‘rtasida o‘zaro manfaatli hamkorlikni kuchaytirish zarur.

Mintaqaviy hamkorlikning birinchi yo‘nalishi transchegaraviy suv resurslarini oqilona boshqarishdan iborat. Amudaryo va Sirdaryo havzalarida suvdan foydalanish bo‘yicha ma’lumot almashish, suv sarfini hisobga olish tizimlarini takomillashtirish, suvni tejovchi texnologiyalarni keng joriy etish va suv infratuzilmasini modernizatsiya qilish muhim vazifalardir. Suv resurslaridan

foydalanishda davlatlarning iqtisodiy ehtiyojlari bilan bir qatorda aholining ichimlik suvi va sanitariya xizmatlariga bo‘lgan asosiy ehtiyojlari ham hisobga olinishi kerak.

Ikkinchi yo‘nalish ekologik monitoring va ilmiy axborot almashinuvini rivojlantirishdir. Mintaqa davlatlari o‘rtasida suv sifati, havo ifloslanishi, yer degradatsiyasi, iqlim xavflari va aholi salomatligiga ta’sir qiluvchi omillar bo‘yicha taqqoslanadigan ma’lumotlar bazasini shakllantirish lozim. Bunday tizim ekologik xavflarni oldindan baholash, favqulodda vaziyatlarga tayyorgarlik ko‘rish va ijtimoiy yordam resurslarini ehtiyoj yuqori bo‘lgan hududlarga yo‘naltirish imkonini beradi.

Uchinchi yo‘nalish Orolbo‘yi hududida ekologik tiklanish va aholi farovonligini birgalikda ta’minlashdan iborat. Qurigan dengiz tubida saksovul va boshqa mahalliy o‘simliklarni ekish, degradatsiyaga uchragan yerlarni tiklash, suv ta’minoti va sanitariya infratuzilmasini yaxshilash, mahalliy aholi uchun barqaror ish o‘rinlarini yaratish o‘zaro bog‘liq vazifalardir. Bunda tabiatni tiklash loyihalarining natijadorligi nafaqat ekilgan daraxtlar yoki tiklangan maydonlar bilan, balki aholi salomatligi, bandligi va turmush sifatidagi o‘zgarishlar bilan ham baholanishi lozim.

To‘rtinchi yo‘nalish ekologik va ijtimoiy dasturlarni muvofiqlashtirishdir. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Orolbo‘yi bo‘yicha ko‘p tomonlama jamg‘armasi tajribasida ekologik, iqtisodiy, oziq-ovqat, sog‘liq va ijtimoiy xavfsizlik masalalarini birgalikda ko‘rib chiqish yondashuvi qo‘llanilgan [3]. Ushbu tajriba ekologik inqirozning o‘zaro bog‘liq oqibatlariga kompleks yondashish zarurligini ko‘rsatadi.

Beshinchi yo‘nalish mintaqaviy hamkorlikka mahalliy hamjamiyatlar, fuqarolik jamiyati institutlari, ilmiy tashkilotlar va yoshlarni jalb etishdir. Aholining qarorlar qabul qilishdagi ishtiroki ekologik loyihalarning mahalliy ehtiyojlarga mosligini oshiradi. Mahallalarda ekologik savodxonlikni rivojlantirish, suvni tejash madaniyatini shakllantirish va ijtimoiy tashabbuslarni qo‘llab-quvvatlash uzoq muddatli natijalarga erishishga yordam beradi.

Osiyo taraqqiyot bankining Markaziy Osiyo mintaqaviy iqtisodiy hamkorlik dasturi doirasidagi 2025–2027-yillarga mo‘ljallangan iqlim o‘zgarishi bo‘yicha harakatlar rejasi ham iqlim xavflari va sog‘liq, suv-energetika-oziq-ovqat xavfsizligi, kam uglerodli rivojlanish hamda mintaqaviy iqlim platformasini ustuvor yo‘nalishlar sifatida belgilaydi [4]. Bu yondashuv ekologik siyosatni iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish bilan muvofiqlashtirish muhimligini ko‘rsatadi.

Muammoni hal etish bo‘yicha amaliy takliflar. Yuqoridagi tahlildan kelib chiqib, Markaziy Osiyoda ekologik muammolarning ijtimoiy oqibatlarini

kamaytirish va mintaqaviy hamkorlikni rivojlantirish uchun quyidagi takliflar ilgari suriladi:

Ekologik-ijtimoiy monitoring tizimini yaratish. Ekologik xavf yuqori bo‘lgan hududlarda aholi salomatligi, bandligi, daromadlari, ichimlik suvi bilan ta’minlanganligi va ijtimoiy xizmatlardan foydalanish holatini muntazam o‘rganish.

Ijtimoiy himoyani ekologik xavflarga moslashtirish. Ekologik inqirozdan zarar ko‘rgan kam ta’minlangan oilalar va boshqa zaif guruhlar uchun manzilli yordam, kasbiy qayta tayyorlash hamda bandlik dasturlarini rivojlantirish.

Transchegaraviy suv hamkorligini mustahkamlash. Mintaqa davlatlari o‘rtasida suv resurslari haqidagi ma’lumotlar almashinuvini kengaytirish, suvni tejovchi texnologiyalarni ommalashtirish va suv infratuzilmasini yaxshilash.

Yashil bandlik imkoniyatlarini kengaytirish. Ekologik tiklanish, chiqindilarni qayta ishlash, qayta tiklanuvchi energiya, suvni tejash va barqaror qishloq xo‘jaligi sohalarida yangi ish o‘rinlarini yaratish.

Mahalliy hamjamiyatlarning ishtirokini oshirish. Ekologik loyihalarni rejalashtirish va baholash jarayonlariga mahalla vakillari, yoshlar, xotin-qizlar, ijtimoiy xodimlar va nodavlat tashkilotlarni jalb etish.

Mintaqaviy ijtimoiy-ekologik dasturlarni muvofiqlashtirish. Davlat idoralari, xalqaro tashkilotlar va ilmiy muassasalar o‘rtasidagi hamkorlikni kuchaytirib, loyihalarning natijalarini umumiy ijtimoiy ko‘rsatkichlar asosida baholash.

Mazkur takliflarni amalga oshirishda hududlarning ekologik xususiyatlari, aholining real ehtiyojlari va mavjud moliyaviy imkoniyatlar hisobga olinishi kerak. Har bir chora-tadbir uchun aniq maqsadli ko‘rsatkichlar, mas’ul tashkilotlar va monitoring mexanizmlarini belgilash uning samaradorligini oshiradi.

Xulosa. Markaziy Osiyoda ekologik muammolar tabiat holatiga ta’sir ko‘rsatish bilan birga, aholi salomatligi, bandligi, daromadlari, turmush sifati va ijtimoiy tenglikka ham bevosita yoki bilvosita ta’sir qiladi. Orol dengizi inqirozi, suv tanqisligi, cho‘llanish va iqlim o‘zgarishi ayniqsa ekologik jihatdan zaif hududlarda yashovchi aholi uchun qo‘shimcha ijtimoiy xavflarni yuzaga keltiradi.

Mazkur muammolarni samarali hal etish uchun ekologik muhofaza, iqtisodiy rivojlanish va ijtimoiy himoyani yagona tizim doirasida ko‘rib chiqish zarur. Bunda aholining ehtiyojmand qatlamlarini manzilli qo‘llab-quvvatlash, ekologik xavflarga moslashish imkoniyatlarini kengaytirish, yashil bandlikni rivojlantirish va ijtimoiy xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini yaxshilash muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, Markaziy Osiyo davlatlari o‘rtasida transchegaraviy suv resurslarini boshqarish, ekologik monitoring, ilmiy axborot almashinuvi va qo‘shma tiklanish dasturlarini rivojlantirish dolzarb vazifa hisoblanadi. Mintaqaviy hamkorlikning muvaffaqiyati tabiiy resurslarni muhofaza qilish bilan bir qatorda,

ushbu jarayonlarda inson manfaatlari, ijtimoiy adolat va aholining faol ishtirokini ta’minlashga ham bog‘liq.

Umuman olganda, ekologik xavfsizlikni ijtimoiy himoya bilan uyg‘unlashtirish Markaziy Osiyoda barqaror taraqqiyot, aholi farovonligi va umumiy kelajakni ta’minlashning muhim shartlaridan biridir. Ekologik muammolarni hal etishga inson manfaatlarini markazga qo‘ygan holda yondashish mintaqa davlatlari o‘rtasidagi hamkorlikni mustahkamlashga va kelajak avlodlar uchun xavfsiz yashash muhitini yaratishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Shamshetova A.K. Orolbo‘yi mintaqasi aholisining psixologik o‘ziga xos xususiyatlari // *Science and Society*.
2. Xoldarov X.M. O‘zbekiston hududidagi ekologik muammolar va ularni bartaraf etish masalalari // *ORIENS*. – 2023. – B. 603–606.
3. Sadullayev R. O‘zbekistonda ekologik muammolarning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari kelib chiqishi // *Green Economy and Development*. – 2026. – 4-jild, 2-son.
4. Musayeva D.D., Salayeva U. Orolbo‘yi mintaqasi tahlili va hududning yashil transformatsiyasi istiqbollari // *Qo‘qon universiteti xabarnomasi*. – 2026.
5. International Labour Organization. *World Social Protection Report 2024–26*. – Geneva: ILO.